

Шоир жаид Исоқхон Ибрат

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи илмий
ходим. М.Мухаммадиев*

Исоқхон тўра Ибрат фаолият доираси кенг, миллий уйғониш даврининг машхур педагогларидан биридир. Маърифатпарвар шоир, маорифчи Иброҳим Даврон Ибрат ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Исоқхон тўра улуми диния ва фанния ва адабияда устози комиллиғи билан бутун Фарғона ва дигар жихат Озиёйи Вустода инкор ўлунмас даражада бир мавқеъ мумтоза тутмишдур. Исоқхон тўра улуми динияда мударрисдур, фунуни дунявийда, билло шубҳа, архитектур, техник ва механик ва физикия илминда тилифонист, тилиғрофист ва яна химик десак яна оздур, чунки бу илмларни билур. Исоқхон тўра олим ва фозил бир зоти олий бўлуб, бу турфа фазоили инсонияга молик. Баъзи ихтироти ҳам бордур.

Ибратнинг асли исми Исоқхон, отасининг исми Жунайдуллахўжадир. Ибрат унинг адабий тахаллусидир. Исоқхоннинг ўзига «Ибрат» тахаллусини олиш боиси шундаки, у фаолиятининг дастлабки йилларидан бошлаб маърифатпарвар шоир, педагог, олим сифатида замондошларини замон илмидан, илғор маданиятидан, янгича таълим-тарбия тизимидан ибрат олишга даъват этди. Шунинг учун ҳам ўзига «Ибрат» тахаллусини танлади.

Исоқхон 1279 ҳижрий¹ (1862 милодий) йилда Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилди. Унинг отаси Жунайдуллахўжа Суннатуллахўжа ўғли туркистонлик машхур мутасаввиф Аҳмад Яссавий авлодидан бўлиб, анча билимли соҳибкор боғбонлардан эди. Унинг беш танобча ери бўлиб, деҳқончилик, боғдорчилик билан оила тебратган. Ибрат Яссавий авлодига мансублигини ёзиб ҳам қолдирган. Онаси Ҳурибиби ўз даврининг ўқимишли, оқила аёлларидан бўлиб, уйида қишлоқ қизларини

Ўқитарди, шу билан бирга, адабиёт ва санъатга муҳаббат қўйган аёл бўлган, шеърят билан ҳам шуғулланган, Навоий, Лутфий, Жомий, Бедил, Машраб каби буюк шоирлар асарларини мутолаа қилиш хонадон аҳли учун сеvimли машғулот ҳисобланган. Оиладаги бундай ҳаёт тарзи Исҳоқхонда адабиёт ва санъатга муҳаббатнинг эрта пайдо бўлиши учун асосий омил бўлди. 1870 йилда отаси Жунайдуллахўжа вафот этади. Исҳоқхон дастлаб маҳалла мактабида таҳсил кўради, аммо беш йил давомида ҳам саводини чиқара олмагач, ўз уйида онасининг қўлида ўқиди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзади: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 муаллимда ўқиб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактабида, ўз уйимизда, волидаи мархумамда ўқуб савод чиқардим. Икки сана қиблагоҳимдан ҳуснихат машқ этдим».

Ҳурибиби ўз мактабида фақат қуруқ ёдлатиш билангина чекланмай, қизларга ёзишни, ҳуснихатни ҳам ўргатар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон онасини асарларида устози сифатида ҳурмат билан тилга олади.

Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исҳоқхонни ўқишни давом эттириш учун Қўқонга юборадилар У XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига 1878 йилда ўқишга киради. Унинг Қўқонда таҳсил кўрган йиллари (1878-1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, айниқса, маорифида туб ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келди. Унинг бу адабий-маданий-маърифий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намояндалари Муҳйи, Муқимий, Фурқат, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, абадий мушоираларда иштирок этган.

Исҳоқхон Ибрат мадраса берадиган илмлар билан чекланиб қолмади, ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил тарзда қунт билан мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди, унинг айниқса тил ўрганишга қобилияти кучли бўлган. У рус ва ўзбек тилларида Туркистоннинг илк газеталари «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» билан, Туркистон ўлкасига янги тарқалаётган

Исмоилбек Гаспралининг «Таржимон» газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди. Исҳоқхон томонидан ташкил қилинган «Кутубхона Исҳоқия»да «Таржимон» газетасининг ҳатто 1884 йилги бойламлари ҳам бўлган.

Исҳоқхон Ибрат 1886 йилда Қўқон мадрасани тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтиб келади ва фаолиятини илғор маорифчи сифатида қишлоқда маърифат тарқатиш билан бошлайди: ўша йили мактаб очади. Унинг мактаби «усули қадим» - «усули таҳажжи», яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Исҳоқхон Қўқонда ўқиб юрган вақтларидаёқ ўлкада очила бошлаган рус мактабларидаги ўқитиш усуллариининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда қурук ёдлаш усулидан афзаллигини сезган эди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор бўлган, саводга ўргатишда анча енгиллик вужудга келтирувчи товуш (савтия) усулини татбиқ қилди ва «усули савтия»ни эски метод тарафдорларидан ҳимоя қилди. Бироқ бу мактабида узоқ вақт ишлай олмади. Баъзи бир жоҳил мутаассиблар унинг мактабини «кофирлар мактаби» деб эълон қилдилар, халқ болаларини бу мактабдан қайтаришга ҳаракат қилдилар ва генерал-губернаторлик амалдорлари ёрдамида ёптирдилар. Бу ёш маорифчи Исҳоқхон Ибратнинг мутаассиблар ҳамда мустамлакачи маъмурлар билан биринчи тўқнашуви эди.

Исҳоқхон Ибрат ўзининг «Луғатиситтатити ал-сина», «Жомеъул хутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишича, 1887-йилда, яъни 25 ёшида онасини ҳажга олиб боришга отланади. Бироқ онаизорига ўз ватанига яна қайтиб келиш насиб этмади, Ҳурибиби Жидда шаҳрида ўпка шамоллаш касали билан вафот этади. Исҳоқхон Ибратнинг Шарқ мамлакатларига сафарга чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш иштиёқи эди: «... Умрим нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақазоси-

ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавойи тақазои муҳтарама душуб саёҳат этдум»¹, - деб ёзади.

Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатини давом эттирди, шу билан бирга, у Истанбул, София, Афина, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғонистоннинг Қобул, Арабистоннинг Жидда каби шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил ва Арабистон денгизлари орқали Ҳиндистонга келди. 1892-1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарлари Бомбей ва Калкуттада яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаилисонни, яъни тўрт тилни, араб, форс, хинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрганди. Чет элларда халқ ҳаёти, уларнинг маданияти, Шарқ мамлакатларидаги европаликлар орқали кириб келган Европа маданияти, тили ва санъати билан яқиндан танишди, ўрганди, илмий асарлари учун қимматли материаллар тўплади. У Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда ғарб халқлари тилларини ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди. Ибратнинг Шарқ ва Ғарб халқлари тилларини анча мукаммал билганлигини эътироф этиб, замондоши Иброҳим Даврон ёзади: «...Фазоили инсониядин маода қози тўра (Исҳоқхон - У.Д.) жаноблари туркча, форсча, ҳиндича, русча лисон билиб, яна русча, франсузча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар».²

Исҳоқхон Ибрат чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси динга ёки миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, яқин алоқада бўлди. «Ҳар бир лисон сафар аҳлина юз олтун баробаринда» ишлатилганлигини тушунган ва кўрган маърифатпарвар чет тилларни ўрганишга катта эътибор берди: «Ҳар бир заввор ва аҳли фазл кишини кўрсам, кайфият ва таълимот маолларини андин сўрадим»².

Ўн йилга яқин давом этган саёҳат унинг янгича ўқитув тизимига бўлган муносабатини мустаҳкамлади, янги куч-ғайрат билан маърифатпарварлик фаолиятини йўлга қўйди. Саёҳат давомида йиққан катта материаллари асосида олти - арабча, форсча, хиндча, туркча, сартча (ўзбекча), русча тилларни ўз ичига олган «Луғатиситтатити ал-сина» («Олти тиллик луғат») асарини яратди.

XX аср бошларига келиб, маҳаллий мутаассиблар, губернаторлик маъмурларининг қарашлигига қарамай, рус тилини ўрганишга қизиқувчилар сезиларли даражада ортди. Аммо ўқувчилар ва рус тилини мустақил ўрганувчилар учун дарслик ва қўлланмалар йўқ даражада эди. Бу ҳақда «Туркестанские ведомости» газетасида Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири қуйидагиларни ёзади: «Шу кунларда шаҳарликлар ўртасида рус тилига қизиқувчилар сони ортиб бормоқда.. Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири шикоят қиляптики, сартлар ҳеч тинчлик бермаяпти, русча ўрганиш учун сарт тилида ёзилган бирор дарслик борми?» деб сўраб келишавериб жонга тегди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ерли ўтроқ аҳолининг тил ўрганишга қобилияти кучли»¹.

Рус тили билан бир қаторда ўнга яқин шарқ ва ғарб тилларини анча мукамал билган Исҳоқхон бу масалада ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. Мутафаккир мазкур «Луғатиситтатити ал-сина» асарини яратар экан, биринчи галда, рус тилига қизиқувчиларни кўзда тутди. Бу нарса китобнинг биринчи бетиданоқ кўзга ташланади. Муаллиф кирилл ёзув тизимини билмайдиганларга қулай бўлсин учун рус сўзларини араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида ифодалаш анча мураккаб иш, лекин Ибрат бу ишни муваффақиятли ҳал қилди.

Олимнинг ушбу асари XIX аср 90-йилларининг ўрталаридаёқ, унинг чет эл сафаридан қайтиб келиши биланоқ ёзиб тугатилган бўлса-да, губернаторлик маъмурлари томонидан маҳаллий муаллифлар асарларига қарши ўрнатилган қаттиқ назорат, таъқиб туфайли асар анча кечикиб - 1901

йилда босмадан чиқди. Буни ўша даврда чор Россиясининг муштамлака Туркистондаги матбуот ноизи вазифасини бажарувчи Н.П.Остроумов шахсий архивида сақланувчи хужжатлар ҳам тасдиқлайди. Архивда Исҳоқхоннинг Николай Остроумов номига ёзилган иккита мактуби сақланади. Биринчи мактуб 1898 йилнинг бошида ёзилган бўлиб, унда Ибрат Остроумовга луғатни босмадан чиқаришга ёрдам беришини илтимос қилиб мурожаат этади ва унинг таклифига мувофиқ китобнинг икки жузъини юборади. Лекин анча вақтгача асарни нашр қилиш ёки нашр қилмаслик ҳақида ҳеч қандай жавоб ололмайди. Исҳоқхон 1900 йилнинг 26 февралда иккинчи марта рус ва ўзбек тилларида мурожаат қилишга мажбур бўлади. Мазкур асарни нашр қилишда катта аҳамиятга эга бўлган мактуб ушбудир: «1900 инчи йилда 26 нчи февралда ҳурматлу Остроумов тўра ҳузурларига саволнома.

Ушбу баробаринда сиз улуғ мартабадин ўтунуб сўрайманки, 1898 йилда сиздан илтимос қилиб эдим, ўз таснифларимдан олти тил узра «Ситтати ал-сина» деган словарь китобни босма қилмоқ учун. Марҳамат қилиб икки жузъ юборинг, кўрмоқ учун деган экансиз. Дарров амрларига мувофиқ юбориб эдим. Мазкурни(нг) ҳеч хабари бўлмаган жиҳатидан боз илтимос қилиб турубманки, агарда нозирлар назоратларидан ўтган бўлса, қабулга олинса, мен қолган ўн жузъини ҳам юборсам ва ёки қабул бўлмаган бўлса, ўшал нусхани марҳамат илан Наманган маҳкамасига, менинг исмига адрес этуб юборсалар, боз бўлак маслаҳат қилсак, деб илтимос қилувчи Исҳоқхон турадурма»

Исҳоқхон Ибратнинг мазкур «Луғатиситтатити ал-сина» асари бир неча йиллик саргузаштлардан сўнг 1901 йилда Тошкентдаги В.И.Ильин босмаҳонасида нашрдан чиқди. Маълумки, Исҳоқхонга қадар русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар яратилган. Масалан, В.Наливкин ва М.Наливкиналарнинг «Русско-сартовский словарь», «Сартовско-русский словарь» шулар жумласидандир. Бироқ бу китоблар кирилл алифбосида яратилган бўлиб, ўзбек тилини ўрганувчи руслар ва русча саводи бўлган

санокли ўзбеклар учун мўлжалланганидан кўпроқ ўзбеклар эҳтиёжини кондира олмади. Исҳоқхоннинг мазкур луғатни араб алифбосида яратишига ҳам худди шу масала туртки бўлди ва мана шу муҳим, ниҳоятда мураккаб масалага ўзбек маърифатпарварлари, педагоглари орасида биринчи бўлиб қўл урди ва замондошларининг талабини бирмунча қондиришга муваффақ бўлди.

Мингдан ортиқ фаол сўзларни ўз ичига олган Ибратнинг ушбу луғати ўз даврида катта аҳамият касб этган. «Луғати ситтати ал-сина» асари рус тили асосий ўқув предметлардан бири сифатида ўқитишга руҳсат олинган «усули жаид» мактабларида ҳам фойдаланилган. Шунинг учун ҳам китобга тақриз ёзган замондошларидан бирининг «...Бизнинг Туркистон вилоятида сартиялардан шунча тил билиб, бул тариқа китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди», - деган сўзлари заминида катта ҳақиқат ётар эди.

Исҳоқхон Ибрат «Луғати ситтати ал-сина» асирдан ташқари тилшунослик илмининг энг муҳим масаласига - жаҳон ёзувлари тарихига бағишланган «Жомеъул-хутут» («Ёзувлар мажмуаси») асарида ҳам рус тили билан бир қаторда лотин, инглиз, немис, француз тилларини ўрганиш ёшлар учун илм-фан, маданият ва техника янгиликларини эгаллашда ҳал қилувчи восита эканлигини алоҳида таъкидлайди: «Дорихона борганда лотинча зарур, Ҳиндистонга хат қилинса, инглизча бўлмаса олмайдур. Эронистонга франсавий. Биз туркистон(ликлар) га биринчи заруримиз Русия хатидурки, муни қози ва мударрислар инкор қилмаслар. Ахборнома, ропурт ёзсалар, мударрислар бўлса, ўрусча биладургон кишига ақча беруб, ропурт ёздирадудлар, аларга жуда зарур. Савдогарларга Масковдан мол ёзмоққа зарур ҳукумат хати бўлуб, бинобарин, эҳтиёжи халқулло ҳамма жиҳатдан буни билмак зарурлиги бадеҳий»

Исҳоқхон илм доираси кенг олимлиги айниқса шунда кўринадикки, у ҳамма нарсани - илм-фан, маориф-маданиятни, тилларни, ёзувларни, одамларни ўсишда, ривожланишда, ўзгаришда деб тушунади. Унинг воқеа

ходисаларга бундай диалектик муносабатда бўлиши, эскилик устидан янгиликнинг ғалаба қозонишига бўлган ишончи айниқса «Жомеъул хутут» асарида янада яққолроқ кўринади: «Маданият хотирага ўхшаган янги таомил, янги сўз, янги хат жорий бўлуб, эски нимарсалар, диний ишлар, бўлаклари - ҳаммаси билкул қолиб, янги юруб кетар эканлар. Ўзингизда ҳозир турубдур аён. Чунончи: чироқ қолди - ламфа (чикди), чакмоқ қолди - гугурт (чикди), чойжўш қолди - чойнак (чикди), кумғон қолди - самовар (чикди) ҳоказо янги нимарсалар кўб жорий бўлуб қолган».

Исҳоқхон Ибрат маориф ва маданиятимиз тараққиёти тарихида хуснихатни мукамал эгаллаган хаттот сифатида ҳам катта шуҳрат қозонди. Бу ҳол унинг «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» ва «Жомеъул хутут» асарларида яққол кўзга ташланади. Иброҳим Давроннинг хабар беришича, Исҳоқхон зўр хаттот, хуснихатни мукамал эгаллаган каллиграфдир, у бу соҳада яратган «шоён бир санъати (асари)» учун 1907-йилда катта мукофотга сазовор бўлган. У (Исҳоқхон Ибрат - У.Д.) ҳам хаттоти аъзамдур. Чунки мусулмонча хат ёзмокдин ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузурлар. Бу осори қаламия ва ақлиясидин намунаи зоти, демакки, шоён бир санъати ўтган йил - 1907-йилда жаноби Туркистон генерол-губирнаторга тақдим қилиниб, шойисталиғиға иккинчи даража почётной халат (почётнўй халат) олган эдилар»¹.

Исҳоқхон Ибрат «Тарихи Фарқона», «Тарихи маданият», «Мезонуз замон» асарларида ҳам ўзининг педагогик-маърифатпарварлик қарашларини илгари суради. Тарихчи олим Исҳоқхон чет эл саёҳати вақтида техника ва маданият ривожланган шаҳарларда бўлди. У Туркистон шаҳарларининг ҳам маданий шаҳарлар қаторидан ўрин олишига ишонди. Буни амалга оширишнинг бирдан бир йўли илм-маърифат, ўқиш-ўрганишдан деб билди.

АДАБИЁТЛАР

1. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидойилик. Тошкент, 2000
2. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004
3. Архив.уз
4. www.tdpu.uz
5. www.kasu.uz